

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМА У ВЗАЄМВІДНОСИНАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Ранній модерний період пройшов для України під знаком християнсько-мусульманського протистояння на Великому Кордоні, адже українські землі довгий час були тим місцем, де протягом століть це протистояння тривало. У класичній українській історіографії одними з перших, хто звернув увагу на протистояння на кордоні, козацькі напади на татар і навпаки та їх вплив на міжнародні відносини, стали М.Костомаров, Є.Барвінський, М.Грушевський та ін. Новітня українська історіографія почала розглядати історію України доби козаччини та козацтва у контексті міжнародних відносин. У цьому напрямку працювали В.Брехуненко, В.Заруба, С.Леп'яво, В.Станіславський, В.Смолій, В.Степанков, Я.Федорук, Б.Черкас, Т.Чухліб та ін. Українські історики досліджували міжнародні переговори, що вело українське козацтво, зокрема переговори із Річчю Посполитою, Османською імперією, Московським царством та іншими державами; військово-політичні стосунки козацьких спільнот Дніпра і Дону; участь козаків у російсько-турецьких війнах та ін.

Ця проблематика частково розроблялася польською історичною наукою у контексті історії Речі Посполитої та стосунків Польщі із іншими державами. У зв'язку з цим слід відзначити роботи Б.Барановського, О.Гурки, Л.Подгородецького, В.Серчика, Ф.Сувари, З.Вуйціка та ін. Об'єктом дослідження вище згаданих учених стали польсько-татарські стосунки у різний час та вплив на них українського козацтва; історія східних кресів Речі Посполитої та роль козацтва в цьому та ін. Опосередковано даних проблем торкалися і російські дослідники, зокрема А.Новосельський та Н.Смірнов, у роботах, присвячених стосункам Московського царства з Кримським ханством та Османською імперією. Особливо з-поміж російських істориків слід відзначити Б.Флорю, який присвятив ряд власних досліджень безпосередньо історії українського козацтва, а саме проблемі впливу діяльності козацтва на офіційні стосунки Бахчисараю, Константинополя та Варшави у першій половині XVII століття.

Джерельна база даного дослідження представлена в основному офіційними польсько-турецькими угодами першої половини XVII ст. Ці угоди є для нас найбільш цінними, адже саме вони дають можливість простежити офіційне ставлення Варшави та Порти до проблеми козацьких та татарських нападів. На щастя, зараз вони опубліковані Діаріушем Колодзейчіком в окремому збірнику. Важливими джерелами інформації є листи та універсали гетьмана Станіслава Жолкевського, що опубліковані А.Беловським, документи інших польських урядників постанови сеймів та рішення сеймових комісій, направлених до козаків для приборкання їх свавілля та ін.

Після поразок кінця XVI ст. козацтво на короткий час перестало бути головною проблемою в польсько-турецьких стосунках. Козаки брали участь у Лівонській війні, в аферах Лжедмитріїв, і цим давали вихід власній енергії. На перше місце у відносинах двох держав знову вийшла проблема Молдавського князівства. Дипломати аж до Хотинської війни не могли визначитися з тим, кому воно належить. І лише договір 1623 року поставив усі крапки над "і". Козаки ж "повернулися" ближче до 1610 року, і наступне десятиліття стало часом їх найбільшої активності, відомим як доба героїчних походів.

Слід зауважити, що "відсутність" козаків у польсько-турецьких стосунках не була абсолютною. Ватаги запорожців надалі продовжували свої напади на територію Криму та Османської імперії, але у меншій чисельності та з меншою інтенсивністю. Так, 1601 року, Ахмед калга скаржився польському послу в Криму Лаврину Пясочинському на дії козаків. На це посол відповідав, що козаки не є підданими короля, вони лише грабіжники, і хан може робити з ними, що захоче. Така відмовка, хоч і не була ефективною, але постійно повторювалася послами в Криму і у Порті. Після нападу козаків на Аккерман кримські посадовці вимагали від посла, аби той змусив козаків повернути забране майно та галеру, але отримали ту ж відповідь, що і минулого разу [18. С.135]. 1603 року козацьке військо повернулося з Лівонської війни і відразу ж висунуло власні вимоги, на думку козацтва, абсолютно законні, погрожуючи "гвалтом" у випадку відмови. Прекрасно розуміючи, що козацькі свавільства обов'язково зіпсують стосунки Речі Посполитої і Османської імперії, бо кількість нападів обов'язково збільшиться, король через півроку після повернення козаків видає універсал, в якому під страхом смерті забороняє відпускати дітей на Січ та надавати козакам будь-яку допомогу. Пояснював король такі заходи тим, що козаки порушують перемир'я із сусідніми державами [4; 322].

Річ Посполита на той час захопилася інтервенцією до Московського царства і повернулася щодо козацтва до політики напівзаходів [11; 181]. Короні потрібні були козаки у війні з Москвою, тож вона мала робити їм поступки, але не могла допустити, щоб козаки спровокували війну на південному кордоні. Від козацької проблеми тимчасово відвернулася і Порта, яка була зайнята придушенням анатолійських повстань аж до 1608 року [3; 70].

1605-1607 роки у листуванні між королем Сигізмундом III та султаном Ахмедом обговорювалися окремі положення майбутнього мирного договору. 1607 року до Константинополя поїхав посол Абрахам Кржевський, який привіз королю сам текст угоди [22; 76]. Другим пунктом угоди значилася заборона козакам нападати на територію Османської імперії та завдавати збитків султану. Король повинен бути другом друзів султана та ворогом його ворогам. Цей пункт підкріплювався зобов'язанням хана допомагати військом королю Сигізмунду, якщо той

попросить [8; 185-186]. Остання обставина давала підставу Б.Флорі говорити, що договір був направлений проти Московського царства, з яким на той час воювала Річ Посполита [16; 229]. У будь-якому разі, угоду підписано дуже вчасно: Варшава невдало воювала з Москвою, у державі визрівав шляхетський рокош. За таких умов мир з турками набував великого значення. Сама ж Порта постійно воювала з Персією та все ще не могла розібратися з внутрішніми проблемами. А наявність в угоді пункту про татарську допомогу, на нашу думку, була лише каталізатором, що пришвидшив її підписання. Сподіватися на серйозну підтримку з боку татар було б безглуздо. І навіть існування такого зобов'язання не зупинило їх від нападів на Річ Посполиту.

Наступні кілька років діяльність козаків якогось значного впливу на стосунки двох держав не мала. Скоріше за все, турки продовжували скаржитися на козаків і отримували звичну відповідь про те, що то були російські козаки, або що козацькі ватаги не підпорядковуються королю. Річ Посполита була зайнята аферою Лжедмитра I і не мала часу вирішувати козацьке питання. Все змінилось із закінченням польської інтервенції до Московії. На початку 1613 року велика кількість запорожців повернулася на Україну і спрямувала свою активність на Південь. У такий спосіб, захищаючи Річ Посполиту від татар, яких вони самі ж і провокували, козаки добивалися від Варшави виконання власних вимог.

21 грудня 1613 року король видав універсал до козаків, в якому заборонив їм заходити на території сусідніх держав. Якщо ж козаки не послухаються, то їх буде покарано як ворогів держави, їх родини переслідуватимуться, а майно відбиратимуть [11; 182]. Мабуть, саме в цей час шляхта почала розуміти, що невирішеність козацького питання може загрожувати серйозними неприємностями. На сеймі 1613 року віленський єпископ говорив, що козаки або поб'ють поляків, або посвять Річ Посполиту із сусідами (спровокують війну з Османською імперією) [6; 98].

Так і сталося. Козацька випава під Синоп так розлютила султана, що той послав військо, щоб знищити запорожців. Річ Посполита знаходилася на межі війни з турками. Влітку султан писав королю, що військо послане не проти поляків, а проти козаків. Сам король неодноразово в листах зазначав, що не проти того, аби султан сам знищив запорожців, от він і зробить це [6; 100]. Незважаючи на ці запевнення султана, всі розуміли, чим може обернутися похід великого турецького війська на польську територію. Король відразу ж вислав гінця з листом до султана, в якому запевняв, що частина козацьких ватаг вже розбита, що призначена комісія для заспокоєння запорожців, а винних покарають в присутності турецьких послів [6; 103]. Кварцяне військо було стягнуте на Україну, і, таким чином, завдяки демонстрації своєї сили, вдалося зупинити похід турків.

На кінець вересня - початок жовтня в Житомирі призначили комісію для заспокоєння козаків. Серед комісарів були князі Януш Острозький, Януш Заславський, кам'янецький каштелян Калиновський. Очоловав комісарів гетьман Жолкевський. Комісари прийшли з власними невеличкими військами і майже силою змусили козаків прийняти їх умови. Інструкція козакам визначала реєстр розміром в одну тисячу чоловік, а також суворо забороняла нападати на сусідні держави. Крім того, запорожці мали перебувати лише на Низу і не виходити на волості. Старшого їм призначав король. Козаки прийняли умови, а сейм весною 1615 року підтвердив їх [4; 352].

Як бачимо, це були досить жорсткі умови, які козаки не збиралися виконувати. Ця ординація, за визначенням М.Грушевського, для запорожців означала скасування усіх прав, побуту і життя козацького [4; 352].

Кілька наступних років принесли з собою небачений до цього розмах козацьких нападів на Крим та Османську імперію. Скарги татар та турків на козаків отримували постійно одну й ту ж відповідь, а самі напади тим часом тривали. Після одного з таких нападів з Константинополя був змушений таємно втекти польський посол Отфіновський. Влітку 1616 року король вимагав від гетьмана заспокоїти козаків, хоча б зовні [25; 11]. Щоб султан не розпочав війну, посол Грегор Кочановський поїхав до Порти і привіз 200 тисяч злотих у подарунок. Та не лише козаки були провокаторами конфлікту, у султанській столиці Кочановському протистояло угруповання, очолюване муфтієм, який, за намовлянням московських послів, підбивав султана до війни з Річчю Посполитою. Щоправда, Кочановський отримав потужну підтримку від голландського посла, і спільними зусиллями війни вдалося уникнути [4; 12].

На 1 березня король призначив нову комісію на козаків, але жоден з комісарів не приїхав. Козаки ж продовжували грабувати, і султан вислав на Україну військо Іскандера-паші. У вересні війська паші та гетьмана зустрілися на Дністрі. Жолкевський не ризикнув напасти, за що отримав масу критики з боку шляхти. Розпочалися переговори. Паша вимагав знесення ряду прикордонних містечок, та зрештою задовольнився лише Бершадами. Угоду підписали 23 вересня в Ярузі. Першим же пунктом угоди гетьман зобов'язався покарати козаків, винних у походах, звільнивши від них Низ, а також заборонив їм виходити на море [8; 188].

Відразу ж після підписання угоди гетьман відправив частину війська у Московію, а з рештою, раз він його вже зібрав, пішов на козаків. Шляхетське і козацьке війська зустрілись на річці Рось. За основу майбутньої ординації комісари взяли постанову 1614 року і після довгих переговорів 28 жовтня козацька старшина підписала нову ординацію. Домовилися, що Військо Запорозьке очиститься від новоприбулих за два останні роки, що не є козаками (торговці, ремісники...), чисельність же реєстру не визначалася. З приводу старшого визначили, що він має бути лише затверджений королем [25; 14]. Ця угода стала логічним продовженням польсько-турецьких домовленостей під Яругою.

Відразу ж після підписання ординації козаками, ситуація змінилася. Річ Посполита знову потребувала козаків у боротьбі проти Москви, яка щойно розпочалася.

У листопаді 1617 року, як було зазначено у Бушевській угоді, розпочався обмін послами між двома державами. До Речі Посполитої прихав Ахмед-ага, він супроводжував додому польського посла Чуковського. Ага вже від імені нового султана Османа II скаржився на безчинства козаків [22; 78]. 5 вересня король отримав листа від султана з вимогою стримати їх [22; 78].

Для остаточного вирішення козацького питання осінній сейм 1618 року призначив нову комісію на козаків. На той час Річ Посполита перебувала у передчутті війни, тож негайно потрібно було домовитися з козаками на більш гнучкій основі [11; 186]. Комісія на козаків стала лише частиною програми підготовки до війни, що її ухвалив сейм. Підготовка до комісії розпочалася в кінці літа, коли гетьман видав універсал до шляхти із закликом збиратися з військом. Військо гетьмана стало біля Паволочі, козаки ж - під Білою Церквою. За основу майбутньої декларації взяли Ольшаницьку угоду, але пішли на ряд поступок, викликаних наближенням війни. Остаточної згоди дійшли 17 жовтня. Козаки отримали три тисячі реестру, зобов'язалися не нападати на сусідні держави і попалити човни. Хоча старшина і досягла ряду поступок, але угода влаштувала далеко не всіх. Показовим моментом стало продовження козацьких нападів вже після її підписання.

У 1620-1621 роках польсько-турецьке протистояння переросло у війну. Не розглядаючи хід та значення Хотинської війни для обох держав-учасниць, оскільки це становить предмет окремого дослідження. Зазначимо лише, що її причини лежать у площині відносин та бажання Варшави і Порти вплинути на хід загальноєвропейської тридцятилітньої війни. Приводом для виступу турецького війська були диверсії лісовиків проти Бетлена Габора та козацькі напади на Кримське ханство. Знехтувавши пропозиціями перського шаха Абаза та козацькою допомогою під час першого турецького виступу під Цецорою, загинув гетьман Жолкевський. Наступного року під Хотиним у короля не було іншого виходу, як прийняти допомогу від козаків в обмін на виконання їхніх вимог. Зараз Хотинська війна є героїчною сторінкою в історії України та Польщі.

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотиним закінчилося нічиєю. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися 28 вересня 1621 р. після останнього невдалого штурму польсько-козацького табору і завершилися 9 жовтня офіційним підписанням перемир'я. Переговори ускладнювалися тим, що жодна сторона не мала перекладача з польської на турецьку. За умовами перемир'я Річ Посполита стримувала козаків, а Османська імперія – татар. Нічого нового ця угода в стосунки двох держав не вносила, адже була вимушеною через велике виснаження після активного протистояння під Хотиним протягом місяця. Потрібно погодитися з польським дослідником В.Серчиком, що в угоді не було нічого, що б могло додати їй міцності [11; 190].

Після підписання перемир'я на полі бою настав час офіційної ратифікації договору монархами. Для цього у вересні 1622 року до Константинополя виїхав посол князь Кшиштоф Збараський.

Місія князя виявилася дуже складною з кількох причин. По-перше, козаки, не отримавши грошей за участь у Хотинській війні, знову пішли на море, що було прямим порушенням перемир'я. По-друге, на Річ Посполиту напали татари, що теж не сприяло порозумінню між державами. По-третє, в Константинополі відбувся ряд заколотів, під час яких змінився султан та візир, і посол вже мав домовлятися із Мустафою I, новим султаном. В інструкції К.Збараському було зазначено ключові пункти майбутніх переговорів. По-перше, князь за жодних умов не повинен погоджуватися на жодні виплати султану під жодним приводом, щоб турки не сприйняли це як данину. В основу майбутнього договору мають бути покладені чотири принципи, на яких наполягав король, а саме: Річ Посполита залишає за собою право призначати молдавських господарів; король буде стримувати козаків у тому випадку, якщо султан стримає татар; до Речі Посполитої мають бути повернені всі шляхтичі, що потрапили до полону після підписання перемир'я 1621 року; всі умови майбутнього договору мають відповідати умовам попередніх договорів [8; 45].

Переговори були дуже складними і напруженими. Послу довго не дозволяли в'їхати до Константинополя. Під час переговорів посол мав багато суперечок через вимогу поляків покарати Кантимира і Томшу та небажання підносити султану дари. К.Збараський говорив, що король не має нічого особисто проти Кантимира і Томши, але вони порушують спокій між державами і їх потрібно покарати. А з приводу дарів відповідав, що король надсилає найбільший дар – мир. На підтвердження слів посла про Кантимира непокірний мурза ще раз напав на Річ Посполиту. Під час переговорів К.Збараський знайшов підтримку в особі муфтія. Візир зміг добитися від посла гарантій миру не лише з боку козаків, а й з боку посадовців Корони. Аналогічні поступки зробив візир і для князя. Нападати на Річ Посполиту заборонялося як татарам, так і комендантам прикордонних фортець, дунайським воеводам та іншим підданим султана. Вимагати внесення цього пункту до угоди спровокували вчинки Томши та Кантимира. Порушники спокою між державами мають бути покараними. Татари, виступаючи в похід, не повинні зачіпати польських земель. На думку М.Рашби, Османська імперія ігнорувала суверенітет Речі Посполитої, коли вимагала видачі всіх бунтарів проти султана, що переховуються у межах Корони [8; 47].

Загалом, на мушавере уточнили текст угоди [8; 145]. Але посол договору не отримав. Капудан-паша порадив послу якнайшвидше залишити Константинополь, адже в результаті дворових інтриг посол міг залишитися у столиці заручником. Через ці намовляння посол поспіхом залишив султанську столицю, а текст договору забрав перекладача. Князь не мав можливості ознайомитися з текстом і побачив його лише за Дністром. Виявилось, що текст відрізняється від того, який узгодили на мушавере. Вже з території Речі Посполитої посол написав візирю, що не

може подати такий документ королю, бо пункти щодо Молдавії та Дунайських князівств не відповідають польським інтересам.

Для доопрацювання угоди до Порти поїхав Кшиштоф Серебкович. Офіційною метою поїздки було укладення миру та підтвердження угод [22; 82]. До Константинополя посол прибув 21 липня 1623 року. Переговори ускладнювалися скаргами хана на козаків. Навесні 1624 року К.Серебкович повернувся з договором до Варшави. Окрім гарантій безпеки, що отримав ще К.Збараський, К.Серебкович добився заборони аккermanським та сілістрійським беям пропускати через Дністер всіх, окрім слуг Корони [8; 194]. М.Рашба вбачає основне значення місії Серебковича у швидкому узгодженні конфлікту та підписанні нового договору [8; 50]. Окрім підписання важливого для Речі Посполитої договору, робота цих двох послів сприяла розробці планів боротьби з турецькою агресією. Князь Збараський, як і його брат канцлер, не вірив у можливість мирного співіснування із Османською імперією, але за життя князя його військові плани не знайшли підтримки.

Ще до повернення Серебковича з мирним договором лотневий сейм 1624 року підтвердив ряд постанов для запобігання козацьких виступів [4; 512].

Незадоволеними угодою залишилися не лише польські урядники, а й козаки. Козацьке незадоволення наслідками Хотинської війни пояснювалося тим, що вони знову не отримали чесно зароблені гроші, а також рішенням сейму на Україні розквартирували кварцяне військо та невирішеністю релігійного питання. Все це спричинило вибух козацького повстання під проводом Марка Жмайла у 1625 році. Ще 1623 року краківський каштелян Єжи Збараський вимагав повного вирішення козацького питання, бо полякам, на його думку, “загрожує буря” [11; 191]. Каштелян як у воду дивився. Для боротьби з повстанцями гетьман Конецпольський попросив допомоги у шляхти. Гетьман змусив повстанців відступити і розпочати переговори. 6 листопада 1625 року була підписана угода, що отримала назву Куруківська. Поміж іншим, угода забороняла козакам проводити самостійні військові кампанії проти Османської імперії та зобов’язувала спалювати всі човни на Січі. Такими постановами та заборонами гетьман, король та шляхта намагалися стримати козаків від нападів на турків. У своїх стосунках з козацтвом Річ Посполита керувалася економічними та становим інтересами шляхти та магнатів. Безперспективність такого підходу підтвердилася дуже швидко рядом повстань проти Речі Посполитої та продовженням нападів на Крим та турків.

Поляки не змогли зупинити нападів козаків. Влітку 1625 року Конецпольський писав Махмеду Дьяку, що дуже сумує з приводу козацьких нападів та радий, що турки змогли розбити ватаги запорожців. Він обіцяв сам взятися за наведення порядку. Участь козаків у кримських міжусобицях на боці Махмеда та Шагін Гіреїв та напади на турецькі землі у рамках цього союзу значно погіршили стосунки Варшави та Порти. Для покращення цих стосунків до Константинополя 1627 року виїхав Станіслав Сулішевський [22; 82].

Після напруги 1628-1629 років, 1630 рік виявився роком розрядки у польсько-турецьких стосунках. Козаки не дуже турбували південних сусідів, бо були зайняті боротьбою із гетьманом Конецпольським, а польські політики вже почали підшукувати кандидатуру нового короля замість старого, Сигізмунда III.

1630 року в результаті переговорів посла Олександра Пясочинського із Реджебом-пашею, що заміщав візира Хорезма пашу, доки той був на черговій Перській війні, підписали мирний договір. В угоді констатувалося, що формула: ви стримуєте татар, а ми стримуємо козаків, більше не діє. Щоб запобігти цьому, потрібно негайно виселити козаків з дніпровських порогів та переселити їх вглиб території Речі Посполитої. Козакам слід заборонити перетинати кордон Османської імперії сушею чи морем. Якщо ж походи не будуть зупинені, то татари і надалі нападатимуть на Річ Посполиту [23; 429-431].

Через місяць після того, як 9 жовтня угоду уклали посол і паша, аналогічну угоду підписали гетьман Конецпольський та очаківський комендант Муртаза паша. Вона майже нічим не відрізнялася від попередньої, окрім незначних доповнень та змін у тексті. Так, замість виселення козаків, говорилося про розпуск козацьких ватаг. Новим було те, що Алі ага мав перевірити, як відбувається дотримання угоди [5; 427-429]. Як бачимо, текст угоди досить традиційний. Підписання ж її можна пояснити як мировою політикою самого Реджеба паші, так і війною з Московією, що вимальовувалася у недалекій перспективі для Речі Посполитої. Тому нічого дивного, що поляки черговий раз взяли на себе зобов’язання, яких не могли виконати. Але поразка козаків у повстанні, очолюваному Трясилом, давала польським дипломатам надію, що козацькі напади на Кримське ханство тимчасово припиняться.

Та все ж таки, мабуть, гетьман не дуже розраховував на спокій у стосунках з південними сусідами. Вже на сеймі 1631 року Конецпольський говорив, що потрібно щось терміново робити з козаками, бо вони посварять Річ Посполиту з Османською імперією [5; 119]. Султан же вимагав негайного виведення козаків з Дніпра і у протилежному випадку погрожував військовим походом [2; 100]. Корона так і не змогла стримати козаків, вони продовжували свої напади, але полякам потрібна була їх допомога під Смоленськом, тому вони і протистояли ним. Татари ж, у свою чергу, були зайняті внутрішньою боротьбою в ханстві. У султана також були внутрішні проблеми, і до конфлікту справа так і не дійшла.

1634 року до Константинополя прибув посол Александр Тжребінський. Султан, замість того, щоб вислухати посла, сам почав скаржитися на козаків, вимагати їх усунення з Дніпра і 4 квітня оголосив війну. Війни не відбулося, а зустріч польського та османського війська завершилася підписанням перемир’я між Шагіном-

агою та Конецпольським 19 серпня. У кінці жовтня султан затвердив угоду та відіслав її до короля Владислава [23; 436-441, 448-457]. Відповідно до угоди, Річ Посполита повинна була стримати козаків від нападів на територію Османської імперії. Всі товари, забрані під час нападу, потрібно було повернути. Зазначалося, що, оскільки групи грабіжників дуже складно знищити, то їх необхідно розшукати і покарати у судовому порядку. Багато уваги приділялося проблемам прикордонних територій, фортець та Молдавії. Договір для Польщі, яка вже мала мирні угоди з Московським царством та Швецією, був дуже важливим, адже Османська імперія залишалася єдиним сусідом, з яким Річ Посполита не мала мирної угоди. Угода 1634 року визначала основні умови співіснування двох держав та вирішувала наявні прикордонні суперечки.

У 1635 році у Криму відбулася зміна влад, і новий хан Інает Гірей вислав до Варшави посольство з листами примирення. Хан скаржився на козаків і погрожував нападом 100-тисячної орди, якщо напади триватимуть і надалі [20; 41]. Невідомо, коли прибуло посольство і скільки його протримали, відомо лише, що у другій половині листопада воно вже було у Варшаві.

Після повернення козаків додому зі Смоленської війни (за оцінкою Б.Флорі, у війні брало участь 30-тисячне польсько-козацьке військо [15; 81]) уряд черговий раз не заплатив Війську Запорозькому, і слід було очікувати нових походів на Крим та Туреччину. Так і сталося: весною та влітку козаки кілька разів ходили на море. Щоб запобігти загостренню стосунків із Османською імперією, сейм 1635 року прийняв цілий ряд “драконівських постанов” щодо козацтва. Козакам під загрозою втрати всіх прав, привілеїв та вольностей заборонялося створювати напругу в стосунках двох держав. Місцевим старостам під загрозою смерті заборонялося продавати на Січ зброю та матеріали. Сейм заборонив молоді приходити на Січ та встановив розмір козацького війська не більше семи тисяч. Найголовнішим у постанові сейму був наказ інженерам збудувати на Дніпрі фортецю, яка б закрила вихід у море, а гетьману - укомплектувати залогу. Керуючись цією постановою, збудували славнозвісний Кодак [5; 212-213].

З початком 30-х років відбувається спад козацької активності на південному напрямку і, відповідно, актуальність козацького питання в польсько-турецьких відносинах зменшується. Звичайно ж, напади продовжувалися, татарські та турецькі дипломати за інерцією скаржилися королю та гетьману, але вони перестали відігравати провідну роль у стосунках двох держав. Найяскравіше втрата козацтвом свого впливу на польсько-турецькі відносини виявилася після 1638 року, під час так званого “золотого спокою”.

1637 року сталася подія, що на цілих 5 років змінила характер польсько-турецьких стосунків: захоплення донцями за активної підтримки запорожців Азова. Внутрішня боротьба між татарами, розгром Кангимира, втрата Азова значно підірвали становище Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Могло навіть постати питання про присутність у майбутньому турків у цьому регіоні, тому геополітичні інтереси просто не дозволяли османським дипломатам мати погані стосунки з Річчю Посполитою. Впродовж боротьби за Азов Польща мала бути, якщо не союзником, то хоча б нейтральною стороною.

У листах до коронного гетьмана сілістрійській бейлербей Кенаан-паша писав, що прикордонням поширилися чутки про можливий козацький похід і на цей раз вже просив, а не вимагав, стримати козаків [20.-С.90]. Похід не відбувся, а новий рік приніс полякам козацьке повстання. Протягом двох років запорожці боролися проти гетьмана, але програли. Цей програш ознаменував собою початок десятиліття “золотого спокою”. Козаки на десять років повернули вектор власної активності на Схід, розпочався період найінтенсивнішої колонізації Слобожанщини. В цей час різко збільшилася кількість спільних з донцями походів.

Геополітичною необхідністю можна пояснити мирну угоду між Річчю Посполитою та Османською імперією 1640 року. Для Османської імперії, враховуючи активну участь запорожців в азовській кампанії, було необхідно документально затвердити свої стосунки з Короною. В середині лютого 1640 року до Константинополя поїхав посол Мясковецький. Після кількох зустрічей з візиром посол підписав мирну угоду [22; 109-110]. У тексті говорилося, що ім'я козаків повинно зникнути з моря. Поляки не повинні неправдиво звинувачувати у поході московських козаків. Порушники повинні бути розшукані і покарані, все забране майно має бути повернуто [23; 458-470].

Після угоди із султаном автоматично були налагоджені стосунки Корони з Кримським ханством. У середині серпня 1640 року хан Бегадир-Гірей написав до короля лист примирення. У кінці листопада до Варшави прибуло посольство Кувет бея, що й привезло цей лист. Хан скаржився на козаків і домагався заборони походів. Окремі посольства прислали калга та нурадін. Їх листи нічим не відрізнялись один від одного [20; 116-117]. Слід визнати, що скарги хана на козаків були не безпідставні. Запорожці продовжували дрібні грабіжницькі напади на Крим. Але ці походи в основному починалися з Дону, бо на Січі була польська залога, а на Дніпрі стояв Кодак. Тому вірніше було б домагатися не стримувати козаків, а заборонити їм виходити на Дон. Але це було нереально, зважаючи на той рівень зв'язків, що існував між двома козацькими спільнотами.

20 лютого 1643 року до Варшави приїхало посольство від нового хана Мехмеда-Гірея, калги та нурадїна. Наступного дня відбулася публічна аудієнція у короля. Ханські вимоги були традиційними: виплата упоминок та стримання козаків.

Після закінчення “азовського сидіння” в 1642 році запорожці знову звернули свій погляд на Крим. Саме нападами козаків пояснював зимову татарську виправу 1643 року султан послу Бегановському [20; 129]. Аналогічну відмову почув Хмелецький від візира, коли скаржився на похід Тугай бея: козаки своїми нападами спровокували

татар. Щоб улагодити польсько-татарські непорозуміння, до Варшави в березні 1643 року виїхав Іслам-ага. До столиці посольство прибуло 24 квітня. Посол передав листи, в яких хан скаржився на козаків і зазначав, що лише велике бажання миру стримує його від походу у відповідь [20; 165]. Одне посольство, звичайно ж, не могло налагодити стосунки двох держав, особливо, коли венеціанський посол Трьєполо намовляв Владислава на війну із султаном. Але воно було потрібне хану, щоб почуватися спокійніше.

В цей час московський цар готував великий похід на татар, про який хан знав, і необхідно було визначити позицію короля та гетьмана щодо цієї акції. В липні російські воеводи пропонували гетьману Потоцькому долучитися до походу, але той відмовився. Офіційно Річ Посполита похід не підтримала, але до росіян приєдналися запорожці. Слід вважати, не без дозволу короля, який у квітні зустрічався зі старшиною та передав їм гроші на будівництво флоту та приготування до війни [15; 84-86]. На думку Б.Барановського, тоді була втрачена єдина можливість Речі Посполитої опанувати Крим [20; 178].

Султан опинився перед перспективою війни на два фронти: з Венецією та Польщею. Турецькі дипломати робили усе, щоб не допустити такого розвитку подій. Польський посол у Константинополі Дзєбалтовський отримав пишний прийом та приязне ставлення. Виступу Речі Посполитої проти Османської імперії не відбулося, але згідно з планами, що виношував король Владислав, провідна роль у майбутній війні відводилася козакам. Вони мали стати основною ударною силою антитурецької коаліції. До певної міри це було відновленням планів де Невера, а згодом і Яхії залучили запорожців до загальноєвропейської війни проти Османської імперії. Короля в його планах зупинив сейм, а з 1648 року поляки були зайняті внутрішньою війною з козаками.

Козацьке питання стало одним з головних питань польсько-турецьких взаємин першої половини XVII ст. Жодні переговори не обходилися без нього. На усі скарги татарських та турецьких послів польські дипломати відповідали, що козаки – свавільні люди, або ж, що вони лише мстяться татарам. Король не міг виконати вимоги султана і знищити запорожців чи, принаймні, прогнати їх з Низу, адже потребував їхніх послуг як дешевого найманого війська і одночасно не міг дозволити, аби козаки псували стосунки Варшави із Портою.

Всі спроби вирішити цю проблему як з польського, так і з турецького боку, були невдалі: козаки продовжували свої походи, створюючи напругу в міждержавних стосунках Речі Посполитої та Османської імперії та накликаючи татар на українські землі.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953.
3. Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции. – М., 1983.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.7.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.8.
6. Джерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.8.
7. Заруба В. Українське козацьке військо у російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003.
8. Ибрагимбеили Х.М., Рашба Н.С. Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов – М., 1981.
9. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999.
10. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М., 1948.
11. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII. – М., 1979.
12. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946. – Т.1-2.
13. Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657-XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; Їх же. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Богдана Хмельницького (1648 1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
14. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита (1686-1699). – К., 2004.
15. Флоря Б.М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ., 1992. Випуск 1.; Його ж. Запорозьке казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып.1.
16. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII вв. – М., 1978.
17. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.2. – Львів, 1991.
19. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Lodz, 1948.
20. Baranowski B. Stosunki Polsko-Tatarskie w latach 1632-1648. – Lodz, 1949.
21. Gyrka O. "Ogniem i mieczem" a rzeczywistosc historyczna. – Warszawa, 1986.
22. Historia dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1982. – Tom II (1572-1795).
23. Kolodziejczyk Dariusz. Ottoman-Polish diplomatic relations (15-18 century). – Lieden – Boston – Koln. 2000. // The Ottoman empire and its heritage. Politics, Society and Economy. Volume 18.
24. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. – Warszawa, 1984.
25. Suwara Fr. Przyczyny i skutki klkski Cecorskiej 1620 r. – Krakow, 1930.
26. Wyciek Z. Dziekie pola w ogniu. O kozaczyznie w dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.